

A Bethlen Gábornak ajánlott *Itinerarium catholicum*

Kovács András

1969-ben hívta fel a figyelmet Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter egy kétségtelenül Bethlen Gábor fejedelem 1658-ban elpusztult könyvtárából származó kötet possessorbejegyzéseire. Az *Itinerarium catholicum* című, 1616-ban Debrecenben névtelenül megjelent vitairatnak ezt a példányát az MTA Könyvtára őrzi.¹ Nemcsak kézzel írt ajánlása, hanem viszonylag szerény bőrkötésébe nyomott supralibrosa is egyértelműen tanúskodik a tulajdonos személyéről.

A bennünket érdeklő ajánlásnak az idézett szerzők által közölt szövege a következő:

„Illustrissimo ac Potentissimo Prin-/cipi, Gabrieli Bethlen, DEj/ gratia Principi Transsylvaniae/ Partiu(m) \ Regni Hungariae D(omi)no/ ac Siculorum Comiti etc: Fidei/ Orthodoxae Defensori acer-/rimo, Ecclesiarumq(ue) Chr(ist)i Nu-/tritio aeterna memoria digno:/ D(omi)no suo clementissimo, Author/ operis istius levidensis, amimo [!]/ gratissimo, humiliter ac demisse/ Dicat et offert. 19: July/ Anno Salutiferi Partus. 1618.”

Azaz:

„A leghíresebb és leghatalmasabb fejedelemnek, Bethlen Gábornak, Isten kegyelméből Erdély fejedelmének, a Magyarországi Részek urának és a székelyek ispánjának stb., az igaz hit szenvedélyes védelmezőjének, Krisztus egyházai örök emlékezetre méltó táplálójának, legkegyelmesebb urának szenteli és ajánlja e jelentéktelen mű leghálásabb lelkű, alázatos és bátortalan szerzője. Az Üdvösséghez vezető születésének 1618. évében, július 19-én.”

¹ RMNy 1104. MTA KIK RM I 8° 24 (rég: MTA Kvt. RMIr. O. 24. sz.) Leírása: KOVÁCS, KULCSÁR 1969.

A bőrbe kötött könyvtáblákat zsinórdísz kereteli; virág-, gránátalma-, illetve levéldíszkel ékesített középmezéjét pedig egymást metsző lécek határolják. A középmező fölötti sávban a rövidített I(llustrissimo) P(rincipi) T(ransilvaniae) G(abrieli) B(ethlen) felirat a megajándékozott vagy inkább az új tulajdonos (Illustrissimi Principis...) nevére és címeire, az alsó sávba nyomott 16//18-as évszám pedig a kötés készítésének, illetve az ajándékozásnak egybeeső esztendejére utal.

A fentebb idézett közlemény szerzői a Bod Pétertől származó hagyományos vélekedésnek megfelelően annak idején még Alvinczi Péter kassai lelkészt, a nagy fejedelem bizalmasát és tanácsadóját tekintették a kötet szerzőjének, így kínálta magát az a következtetés is, hogy a nem túl díszes, de igényes, fejedelemnek ajándékozott tiszteletpéldány egészsbőr kötését is Kassán készíthették.

Negyedszázad elteltével, 1994-ben Heltai János vette ismét szemügyre a kötetbe foglalt vitairat szövegét, s megállapította, hogy az Alvinczi Péter műve nem lehet, Rozsondai Marianne szakértői véleményére hivatkozva pedig akkor már azt is állíthatta, hogy a kötés sem Kassán, de Erdélyben sem készülhetett.² Néhány év elteltével, egy 2001-ben megjelent tanulmányában pedig részletesebben is kifejtette az *Itinerarium*mal és az *Itinerariusszal* kapcsolatos véleményét, s immár egy másik, a marosvásárhelyi Teleki-Tékában őrzött *Itinerarium*-példány közel kortársi bejegyzése alapján meggyőzően azonosította a szerzőt is Szegedi P(astoris) Dániel (megh. 1620. július 21.) tokaji, olaszliszkai, majd debreceni lelkész személyével.³ A szerző életútjával kapcsolatban kiemelte, hogy az ő-ző nyelvjárást beszélő, nevéből ítélve is szegedi származású, lelkész családban született fiatalember Debrecenben végzett iskoláit követően, 1597-ben Bodrogkeresztúron volt rektor. Onnan indult peregrinációjára, 1598-tól előbb Wittenbergben, majd Heidelbergben tanult.

Ezekhez az adatokhoz még hozzátehetjük, hogy Heidelbergben augusztusban anyagilag is segítette a beteg Szenci Molnár Albertet.⁴ Ugyanabban az évben és ugyanott hanauai, Junius–Tremellius által kiadott Bibliát is vásárolt magának.⁵

A következő évben, 1599. május 12-én David Pareus elnöklete alatt vitatkozott is Heidelbergben a közbenjáró Krisztus témájában.⁶ Hazatérése után, 1603

² HELTAI 1994, 117–136.

³ HELTAI 2001.

⁴ SZENCI MOLNÁR 1984, 96.

⁵ SIPOS 1991, 13–14.

⁶ PAP (PASTORIS) Dániel, Szegedi. IV. PROBLEMATATA DE OF- | FICIO CHRISTI MEDIATORIS. | Respondente | DANIELE SZEGEDINO Vngaro. | 12. Maij. 1599. \ [Heidelbergae. Impensis Jonae Rhodii. Typis Johannis Lancelloti. 1611.] 8°. Lásd: KÖBLÖS 1908, 331. 142. sz.

körül a váradi iskola rektora volt.⁷ 1607 ősztől Tokajban, 1611-től Olaszlisz-
kán volt első pap. Állását azonban 1614–1615 fordulóján, előttünk ismeretlen
okokból, zsinati végzés alapján elvesztette.⁸

Rákóczi György és Lorántffi Zsuzsanna jóvoltából 1617 őszeig Sárospatakon
időzött. 1617 decemberétől lett debreceni prédikátor. Ugyanabban az évben je-
lent meg Debrecenben Milotai (Nyilas) Istvánnak *Az mennyei tudomány szerint
való irtovány* című munkája,⁹ melynek „Elöl járó beszéd”-e után három terjedel-
mes vers köszönti a szerzőt. Az elsőt *Epigrammata* címmel éppen a város újon-
nan választott prédikátora, Szegedi P. Dániel /Daniel Pa(storis) Zeghedinus írta.¹⁰

Heltai János új eredményeit követően jutott nyugvópontra a könyvkötés ere-
detére vonatkozó tudásunk is: Rozsondai Marianne sorolta be alapos elemzés
eredményeként ezt a munkát a Debrecenben működött Lipsiai Rheda Pál-féle
nyomda környezetében készült könyvkötések közé.¹¹

Az új lelkésznek és parókiájának patrónusa 1618-ra már egész Debrecen új,
az enyingi Török István elhunytával kihalt birtokoscsaládot követő földesura,¹²
Bethlen Gábor erdélyi fejedelem lett. Kétségtelen tehát, hogy az *Itinerarius*
ajándékként került a szóban forgó kötet az erdélyi fejedelmi patrónus könyv-
tárába. Az ajándékozás mikéntjére azonban nem könnyű választ találni.

Az ajándékkönyv átadása általában a szerzőre hárul, így a dedikáció kelte
körüli napokban vagy a fejedelmet kellene Debrecen környékén találjunk, vagy
a szerzőt a fejedelmi székvárosban. Az előbbi lehetőséget kizárhatjuk, mert a
fejedelem ezekben a napokban éppen Gyulafehérvárról levelezett, de a Gy-
ulafehérvárra tartó debreceni lelkész nevét sem leljük fel a kolozsvári városi
számadáskönyvekben, pedig a fejedelem által birtokolt mezőváros lelkészének
utazásával kapcsolatos költségekkel bizonyára a *Fejedelem diversájában* szá-
moltak volna el az ottani sáfárok. A felvetett kérdés megoldását, úgy vélem,
mégis a dedikáció keltezése körüli napok kolozsvári számadásai kínálják.

1618. július 10-én ugyanis Szatmárról Gyulafehérvárra vivő útjában Ko-
lozsvárott is megszállt Milotai Nyilas István (1571–1623) tiszántúli református
püspök, akit Bethlen Gábor fejedelem udvari papságra hívott. A fejedelmi út-

⁷ SIPOS 1991, 13–14.

⁸ SZENCI MOLNÁR 1984, 148.

⁹ RMK I. 474 = RMNy 1132

¹⁰ TÓTH 1979, 57.

¹¹ ROZSONDAI 2019, 296. Kétségtelen, hogy akaratlanul, a jóval korábban megfogalmazott ka-
talóguscédula automatikus átvétele miatt szerepel összefoglalásában még mindig tévesen Al-
vinczi Péter a könyv szerzőjeként.

¹² Kis 1893 27; BÖLCSKEI 1988, 11, 14. jegyz.; PAPP 2014, 544, 57. jegyz.

levél szövegéből és az általa ellátott utasoktól maguktól származó értesüléseit összegezve a kolozsvári sáfárpolgár azt is feljegyezte, hogy a püspök kíséretében nyolc deák volt. Az akkori utazási viszonyok közepette ez a lovasszekéren utazó kis küldöttség Kolozsvárt elhagyva legalább még kétszer, előbb Tordán, majd pedig Nagyenyeden is megszállt, így 13-án estére érkezhetett be a fejedelmi székvárosba. A fejedelem érkezésük másnapján, 14-én, esetleg harmadnap fogadhatta őket kihallgatáson, hazaútjában Kolozsvárra ugyanis július 18-án érkezett az újonnan kinevezett udvari pap, időközben meg is szaporodott, immár tizenegy főre duzzadt, ugyancsak deákoknak titulált kíséretével – tudjuk meg a kolozsvári sáfár rájuk vonatkozó újabb bejegyzéseiből.¹³ Milotai Nyilas István kísérői, a kor szokásai szerint valóban deákok, az általa Szatmáron létrehozott nevezetes iskola tanulói lehettek.

A kolozsvári sáfárpolgár elszámolásának az időrendjéből kikövetkeztethető adatok alapján úgy vélem, hogy ezzel az utazással függ össze az előbb idézett, a fejedelmi audiencia valóságos idejétől eltérő, 4-5 nappal későbbre keltezett ajánlás is. A „legjelentéktelenebb mű hálás, alázatos és bátortalan”, magát sem az ajánlásban, sem a vitairat szövegében meg nem nevező szerzője, Szegedi P. Dániel tehát július 19-i kelettel, a hely megnevezése nélkül, egy nappal azután ajánlotta művét patrónusának, hogy a tiszántúli püspök és deákokból álló, Gyulafehérvárról hazafelé tartó kísérete Kolozsváron megszállt. A püspök gyulafehérvári utazásának a dátuma éppúgy, mint az ajánlás keltezése, hibás nem lehet, de időbeni közelségük alapján azt kell gyanítanunk, hogy a tiszántúli püspökség legjelentősebb kálvinista egyházi központjai egyikének, a fejedelmi birtokhoz tartozó Debrecennek valamiképpen szintén képviseltetnie kellett magát a tartomány udvari tisztségre meghívott püspöke kíséretében, s tisztelgynie a várost immár teljes egészében birtokló földesúr, egyházuk fejedelmi patrónusa előtt. Tiszántúli püspökből udvari lelkésszé előlépő heidelbergiánus elvbarátjára vagy az őt kísérő debreceni, esetleg szatmári diákokra bízhatta tehát jó előre városa földesurának, egyháza patrónusának, fejedelmének szánt könyvajándékát a szerző.

A fentebb vázolt, könyvészeti adatokból adódó s az 1618. évhez köthető eseménysor több tekintetben is jelentős mozzanatot jelöl Bethlen Gábornak a fejedelmi könyvtárral kapcsolatos szándékaival kapcsolatban.

¹³ „1618. 10. Julii Juta Szakmarrol az puspeok, Vrunk hozattia be papjának, Mylotai Istuant ..., niolcz Deák is uelle. – 1618. júl. 18. Juta Fejeruarrol 11 Deak, mellyek az puspeokeot kesertek vissza Zakmárra...” HERPEI 1965, 67.

Ugyanabból az évből származhat ugyanis az a fejedelem címerével díszített lemez, amelynek a lenyomata a Sárospatakon őrzött *Exequiae*-kolligátum 1624-es bőrkötésén maradt fenn.¹⁴ Ezt a bélyegzőt már Szentimrei Mihály is 1620 előttre keltezte.¹⁵ További heraldikai érvek és közvetlen írott források tanúsága alapján keltezését annyiban pontosíthatjuk, hogy Bethlen Gábor címerének ez a változata 1618-ban készülhetett, rajza ugyanis a fejedelmi kancellária harmadik, 1617-ben Bécsben rendelt, 1618-as feliratú ama tipáriumával rokonítható, amely félreértésekből adódóan csak 1619 májusában került használatba.¹⁶ Még közelebbi egyezést mutat a szóban forgó lemez a fejedelem 1619-ben Gyulafehérvárott vert pénzeivel.¹⁷ Ezek a gyulafehérvári (A.I.) verdejegyű, illetve CM vésnökjegyű (?) érmék¹⁸ csupán a korona részleteiben, illetve a családi címerpajzs körvonalaiban mutatnak jelentéktelen eltéréseket. Egyezésük szinte tökéletes, bizonyosra vehetjük, hogy az érmék vésnöke és a lemez készítője ugyanazon minta, előrajz alapján dolgozott, s így a kötédsz az érmék verőtövével egy időben, talán azonos helyen, esetleg azonos kéz által készülhetett. A lemez keltezésének felső határa elméletileg akár 1620 augusztusáig, a fejedelem címerének változásáig tágítható, de elkészültét az alsó határhoz kapcsolja a fentebb említett pénzérmék hasonlósága, valamint a gyulafehérvári pénzverőház létrehozása.¹⁹ Minthogy pedig a szebeni országgyűlés már 1618 áprilisában köszönetét nyilvánította a fejedelemnek, hogy „idegen országokból mindenféle jó pénznek formáját és figuráját” szerezte be,²⁰ a lemez készítését időben is a verőtövek érkezéséhez köthetjük.

Ennek a supralibros lemeznek a felhasználója pedig kétségtelenül a Kolozsvárott legalább 1614-től 1624-ben bekövetkezett elhunytáig működő Löffler (Löfflerer) Joachim (Könyvkötő Joachim, Német Compactor Joachim) volt,²¹ a lemez feltételezhetően 1618-as elkészítése pedig nem lehet független a fejedelmi megrendelő reprezentatív könyvkötések iránti igényétől.

¹⁴ RMNy 1306, 1307, a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Könyvtára, Sárospatak; leírása: SZENTIMREI 1974.

¹⁵ SZENTIMREI 1974, 32.

¹⁶ KOVÁCS 2001; KOVÁCS 2024, különösen 144, 17. jegyz., 148–150.

¹⁷ A lemezen a jobb oldali pajzs kétszer vágott, felül Nap- és Hold-arc, középen a vármegyék növekvő sasmadara, alul damaszkozás látható, míg a pecséten a vármegyék jelvénye fölött csak Nap-arcot, a bal oldali pajzson a szász bástyák fölött pedig Hold-arcot figyelhetünk meg.

¹⁸ HUSZÁR 1995, 303, 314, 371, 401.

¹⁹ KOVÁCS 2016, 184–185.

²⁰ SZILÁGYI (szerk.) *EOE*, 1881, 478. 6. cikk.

²¹ KOHN, ZSAKÓ 1911, 296; HERPEI 1971, 468–470; HERPEI 1988, 101–103. A Löffler Joachimra vonatkozó adatok újabb összefoglalása: KOVÁCS 1986; ROZSONDAI 2019, 312.

A Heidelbergben tanult Pareus-tanítványoknak a fejedelmi könyvesházhoz való viszonyát szerintem egy későbbi adat is megvilágítja. A tiszántúli református püspökből udvari lelkésszé előlépett Milotai Nyilas István 1623-ban kelt végrendeletében fejedelmére, tehát a fejedelem által létrehozott könyvesháza hagyta a saját könyvtárának egyik értékes sorozatát: „*1. Az én kegyelmes uramnak hagyom a Bibliotheca Patrumot*”²² – írta, valószínűleg az egyházatyák korabeli kiadásainak egyikét, talán a Margaurin de la Bigne (1546–1589) sorbonne-i teológiai professzor által szerkesztett mű 1585-ös, nyolckötetes, illetve 1589-ben másodszor kiadott és bővített, immár kilenckötetes, ugyancsak Párizsban megjelent gyűjteményét.

Tekintettel arra, hogy ennek a fejedelmi könyvesháznak sem az 1600-as évek elején elpusztult Gyulafehérváron, sem a romos, lakhatatlan fejedelmi palotában fennmaradt kézzelfogható előzményére nem támaszkodhatott 1614 után a fejedelem, arra kell gondolnunk, hogy az idézett 1618-as történések, éppen a fejedelmi székváros és a palota helyreállítására és lakhatóvá tételére törekvő építkezések végén,²³ lényegében kelteznek is a fejedelmi könyvtár létrejöttét, amelynek állományát így az elsők között gazdagíthatta a debreceni lelkész ajánléka. Ebben a környezetben kell értelmeznünk a kortársak összehangzó dicséreteit is.

A legkorábbi közülük Háportoni Forró Pál 1619 decemberében fogalmazott panegirikuszában található: „Melyekhez [ti. a deáki tudományokhoz] való nagy szeretet fel séged ezzel is megmutatta, hogy Gyulafehérvárat székes helyében mindenféle bölcs könyvekkel bővelkedő bibliothécát emeltetett, mely dologban fel séged is az nagy hírrel-névvvel tündöklő Mátyás királynak dicsíretes példáját követte, ki az tisztességes tudományoknak nagy szeretője és böcsüllője lévén, Budán ... regnáltában azont cselekedte ...”²⁴ Milotai Nyilas István, akinek az udvari lelkésszi meghívásából gondolatmenetünk kiindult, néhány évvel később, 1622-ben értékelte a fejedelem tettét: „... olyan nagy szorgalmatossággal szerzé itt Gyulafehérvárban amaz szép bibliothécát, és hogy mostan is fő gondja vagon az könyveknek keresésére és egybenszerzésére, több az fel séged méltóságos nevére szentelt könyveknek nagy költséggel való kibocsáttatására.”²⁵ Áttekintésünket – a fejedelem uralkodásának éveire korlátozva figyelmünket – Szenci Molnár Albertnek 1624. böjtmás hónap 13. napján, Hanauban kelt ajánlásával zárhatjuk: „Hogy fel séged az isteni tiszteletnek megtartását és job-

²² ILLÉSY 1892, 100.

²³ KOVÁCS 2014, 638.

²⁴ HÁPORTONI FORRÓ 1980, 285; MONOK 1988. Hasonmás: *Az felseges fejedelemnek*, 4.

²⁵ MELOTAI 1980, 288.

bítását szíve szerint kívánja, bizonsága annak az fejérvári gymnasium építése és öregbítése, az fejedelmi bibliothékának gyűjtése, és ez Németországbeli akadémiákból is tudós embereknek odahívatala.”²⁶ Ő már későbbi, 1618 utáni fejleményekre, a gimnázium fejlesztésére és a németországi akadémiákról meghívott tanárookra is kitér.²⁷

Hivatkozott irodalom

- BÖLCSKEI 1988 – BÖLCSKEI Gusztáv, *A kezdetektől a váradi iskola beolvasztásáig = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, Bp., A Magyar Református Egyház Zsinati Irodája, 1988, 9–37.
- HÁPORTONI FORRÓ 1980 – HÁPORTONI FORRÓ Pál *ajánlólevele Quintus Curtius fordításához = Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László, Bp., Magyar Helikon, 1980, 279–284.
- HELTAI 1994 – HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).
- HELTAI 2001 – HELTAI János, *Rövid esettanulmány az irodalomtörténetírás működési mechanizmusáról (Az Itinerarium Catholicum valódi szerzője) = Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. Bessenyei József, Ferenczi László, Kovács Viktor, Pálfi Ágnes, Miskolc, Miskolci Egyetem BK, 2001, 236–241.
- HEREPEI 1965 – HEREPEI János, *Milotai Nyilas István = Uő, Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Herepei János cikkei, szerk. Keserű Bálint, Bp., Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtörténeti Intézet, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 66–70.
- HEREPEI 1971 – HEREPEI János, *Lofflerer Joachim könyvkötő = Művelődési törekvések a század második felében*, Herepei János cikkei, szerk. Keserű Bálint, Bp., Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1971 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3), 468–470.
- HEREPEI 1988 – HEREPEI János, *A házsongárdi temető régi sírkövei, Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez*, sajtó alá rend. Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint, Bp., Akadémiai, 1988.

²⁶ SZENCI MOLNÁR 1980, 297.

²⁷ KOVÁCS 2014, 643.

- HUSZÁR 1995 – HUSZÁR Lajos, *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*, sajtó alá rend. Rádóczy Gyula, Bp., Akadémiai, 1995.
- ILLÉSY 1892 – ILLÉSY János, *Milotai Nyilas István végrendelete = Irodalomtudományi Közlemények*, 2(1892/1), 98–101.
- KIS 1883 – Kis Bálint, *Az enyingi Török család = Turul, A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*, 11(1893), 22–27.
- KOHN, ZSAKÓ 1911 – KOHN Hillel, ZSAKÓ Gyula, *A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei = Erdélyi Múzeum*, 28(1911), 284–303.
- KOVÁCS 1986 – KOVÁCS András, *Bethlen Gábor fejedelem kolozsvári könyvkötői = Emlékkönyv Jakó Zsigmond 70. születésnapjára*, kézirat, Jakó Zsigmond könyvtára, Kolozsvár, 1986.
- KOVÁCS 2001 – KOVÁCS András, *Pecsétek vallomása, Bethlen Gábor fejedelem pecséteiről = Korunk*, 12(2001/7), 27–37.
- KOVÁCS 2014 – KOVÁCS András, *Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene, A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 635–646.
- KOVÁCS 2016 – KOVÁCS András, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda és szomszédsága = Testimonio litterarum, Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*, szerk. Dáné Veronka, Lupescuné Makó Mária, Sipos, Gábor, Kolozsvár, EME, 2016, 179–188.
- KOVÁCS 2024 – KOVÁCS András, *Bethlen Gábor fejedelem pecsétjeiről = Pecsétek a múltó idóben*, szerk. Nagy Róbert Miklós, Izsán Csaba, Kolozsvár, Egyetemi Múhely Kiadó, 2024 (Erdélyi Évszázadok, A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 9), 139–159.
- KOVÁCS, KULCSÁR 1969 – KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, *Bethlen Gábor könyvtárának újabban előkerült darabja = Magyar Könyvszemle*, 85(1969/4), 376–377.
- KÖBLÖS 1908 – KÖBLÖS Zoltán, *Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz, VII. közlemény = Erdélyi Múzeum*, 3(25) (1908/6), 328–336.
- MELOTAI 1980 – Nyilas István, *A Speculum trinitatis előljáró beszéde = Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László, Bp., Magyar Helikon, 1980, 285–293.
- MONOK 1988 – MONOK István, *Háportoni Forró Pál élete és művei = Háportoni Forró Pál, Qvintvs Cvrktivsnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairól irattatot historiaia*, Debrecen, 1619 (RMK I, 485 – RMNy 1174), hasonmás kiad., kiad. Kószeghy Péter, tan., jegyz. Monok István, Bp., Akadémiai, 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 18).

- PAPP 2014 – PAPP Klára, *Várad, Debrecen és Kassa szerepe Bethlen Gábor fejedelemsége idején*, = *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene, A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 537–547.
- ROZSONDAI 2019 – ROZSONDAI Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, Kossuth, 2019.
- SÍPOS 1991 – SÍPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1).
- SZENCI MOLNÁR 1980 – SZENCI MOLNÁR Albert, *Dedicáló levél Calvinus Intitutiójának fordításához = Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László, Bp., Magyar Helikon, 1980, 295–297.
- SZENCI MOLNÁR 1984 – MOLNÁR Albert, *Napló és más írások*, szerk. Benkő Samu, Bukarest, Kriterion, 1984.
- SZENTIMREI 1974 – SZENTIMREI Mihály, *Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon = Magyar Könyvszemle*, 90(1974), 29–39.
- SZILÁGYI (szerk.), *EOE*, 1881 – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1614–1621) VII*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA Történelmi Bizottsága, 1881 (Magyar Történelmi Emlékek, 3).
- TÓTH 1979 – TÓTH Béla, *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században = Studia Litteraria*, 17(1979), 51–70.

1. kép: Bethlen Gábor bécsi pecsétje, 1618

2. kép: Bethlen Gábor tallérja, 1619

3. kép: Bethlen Gábor supralibrosa, a könyvkötés részlete